

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԲՂԵՆՈ ՆՈՐԱՎԱՆՔ¹

Թե հուշարձանի այդ մասերը խորաններ կամ ավանդատուն չեն եղել՝ պարզ է այն հանգամանքից, որ դրանցից յուրաքանչյուրը շորս դուռ կամ անցք ունի, որոնցից մեկը արևմուտքից բացվում է գավթի համապատասխան թևի մեջ, երկրորդն արևելքից տանում է դեպի իսկական փոքրիկ խորանները, որոնցից հյուսիսայինը բացվեց 1950 թվի մաքրման աշխատանքների ժամանակ, իսկ մնացած զույգ անցքերը բացվում են տաճարի մեջ:

Մեր կարծիքով, այդ երկու բաժանմունքները եղել են կամարակապ և թաղապատ սրահների, որոնք, ըստ երևույթին, հետո ծածկվել են՝ շենքը տաքացնելու նպատակով: Գավթի հետ միասին, դրանք շրջանցել են տաճարը երեք կողմից, Տեկորի, Նրերուլքի և Օձուճի տաճարների սրահների նմանությամբ:

Այդպիսի սրահներ ունեցել են Սյունյաց երկրում կառուցված մի շարք հուշարձաններ, մեկ, երկու, երեք և երբեմն չորս կողմից, համաձայն Ստեփանոս Օրբելյանի տված տեղեկությունների: Օրինակ՝ Խոտորալեզի եկեղեցին, Վալոց Զորում, շինված Գյուտ կաթողիկոսի օրոք, ուներ «յերկուց կողմանէ գաւթիս և սրահակս» (էջ 71)², Ցաքուտի եկեղեցին (Սատանի կամուրջի մոտ), շինված 930 կամ 932 թվականին, «...և բոլոր շուրջ եկեղեցեան սրահակս գաւթաց» (էջ 254), Վահանու վանք (էջ 241), Որոտնավանքի երկու եկեղեցիները, մեկինը հարավային և մյուսինը արևմուտքյան կողմից, Տաթևի մեծ եկեղեցու հա-

րավային դռանը և նույն վանքի, Բարձրավանի հուշարձանի ժամանակակից, Աստվածածնի եկեղեցին, որի մասին պատմիչը գրում է իր պատմության Կ գլխում հետևյալը. «Եւ էր նա (եկեղեցին) դիտանոց բարձր, որ հալէր ի վերայ Վանացն և ի շորեսին կողմանց յօրինեաց գաւթիս, բայց յառաջի կողմն բարձրաբերձ սեամբք շինէր սրահս վայելուչ իբր քաղցր հովանոց» (էջ 322): Հետևաբար պետք է հղրակացնել, որ եկեղեցիների շուրջը գավթիթներ³ և սրահներ կառուցելը սովորական էր Սյունյաց աշխարհում⁴:

3. Պետք է նշել, որ Ստեփանոս Օրբելյանը գավթի և սրահների մեջ առանձին տարբերություն չի դնում: Իբրև ապացույց բերենք մի կտոր նրա պատմության ՄԸ գլխից, ուր, նկարագրելով Հովհաննես եպիսկոպոսի (11-րդ դարի առաջին կեսում) Տաթևի վանքում կատարած շինարարությունը, գրում է. «...շինէ և յետոյ գաւթս սրբաբարով ի հարաւոյ դրան մեծ եկեղեցւոյն, սրահս յոյժ յարմար ի հանգիստ եղբայրութեանն...» (էջ 315), որից պարզ է, որ սրահ բառը համանիշ է գավթի բառին: Պատմիչը գործ է ածում նաև սրահակ բառը, որը, դատելով Ցաքուտի եկեղեցու շինարարության մասին 254 էջից բերված «Եւ բոլոր շուրջ եկեղեցեան սրահակս գաւթաց» դարձվածքից, թվում է, թե նշանակում է իբրև գավթի կամ սրահի բաժանմունքներ— սեկցիաներ:

4. Հետաքրքիր հարց է, թե ինչ նպատակով էին շինվում գավթիթները և սրահները: Ուշագրավ են Սյունյաց պատմիչի մի բանի հիշատակությունները, որոնցից կարելի է հղրակացնել, որ եկեղեցական շենքերին կից կառուցվող այդ մասերը կրոնական կամ ծիսական նպատակներով շինվում, այլ իբրև «հովանի», «հովանոց» և «խրախարան» իշխանների կամ վանքերի միաբանության համար: Իբրև ապացույց բերում ենք հետևյալ հատվածները հիշյալ պատմությունից.

էջ 315 «շինէ... և յետոյ գաւթիս սրբաբարով ի հարաւոյ դրան մեծ եկեղեցւոյն (Տաթևի) սրահս

1. Շարունակված ամսագրի 1952 թվի մարտի համարից:

2. Թե՛ այստեղ և թե՛ հետագայում բերված քաղվածքները վերցված են Սյունյաց արքեպիսկոպոս Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսականից, Ղուկասյան մատենադարան, Դ., Թիֆլիս, 1910 թ.:

Ահա թե ինչու Բարձրավանի հուշարձանի հիշյալ բաժանմունքներն անվանում ենք սրահներ, որոնց դեպի դուրս բացվող կամարակալ բացվածքների գոյությունը միայն, մեր կարծիքով, կարելի է բացատրել, թե՛ բուն եկեղեցու հյուսիսային և հարավային պատերի արտաքին ճակատների զարդարանքների և թե՛ այդ պատերի միջից դեպի սրահները բացվող զույգ կամարակալ անցքերի գոյությունը:

Սրահների մանրամասն նկարագրության շուրջ կանգ չառանք, որովհետև դրանց ներկա դրությունը, մի շարք ակնհայտ վերանորոգումներից և փոփոխություններից հետո, չի տալիս կառուցվածքի նախնական պատկերը: Միայն իբրև ուշագրավ հանգամանք՝ պետք է հիշատակել, որ ներկայումս արևմտյան ծայրի անցքերի վերևից, իբրև վերնասյամ դրված են բազալտե սրբատաշ մեկական խոշոր քարեր, որոնց ծայրերը ընդհուպ կայցված են տաճարի պատերին, առանց դրանց մեջ հագցնելու, որով այդ քարերը կարծես այդ

յոթ յարմարս ի հանգիստ եղբայրութեանն:

էջ 322 «...շինէր սրահս վայելուչս իր քաղցր հովանաց (Տաթև):»

էջ 241 «...և սրահս բազմասիւնս բարձրաբերձ, հովանի և խրախարան իշխանացն» (Վահանու վանք) և այլն: Գալիթ բառը, ինչպես երևում է, հնում արն իմաստը չունի, որով այժմ հաճախ այդ բառը գործածվում է ժամատան համար: Ստեփանոս Օրբելյանը ժամատուն բառը մի անգամ է միայն գործածում, այն էլ Վայոց Ձորի Նորավանքի ժամատան համար (էջ 363), տալով այդ բառին հաճախ կրկնվող հոմանիշը, որը և մեկնում է նման տիպի կառուցվածքի նպատակը, այն է՝ «տեղի աղօթարանի»: Բերենք այդ կտորը. «...մեծ և արբայաշուք իշխանն Սմբատ որդի Լիպարիտի, շինէ ժամատուն մի հրաշակեղծ շինուածովք՝ տեղի աղօթարանի ի դրան սրբոյ Նախավային...»: «Տեղի աղօթարանի» կամ «տուն աղօթիցը», ըստ պատմիչի, միաժամանակ իշխանների և եպիսկոպոսների դամբարանի տեղ է: Այսպես, 225 էջում նա գրում է. «...շինէ (Տաթևի Հովհաննես եպիսկոպոսը 9-րդ դարի վերջին) և ի դրան եկեղեցւոյն տուն աղօթից և տեղի դամբարանի իշխանաց և եպիսկոպոսաց Սիւնեաց» (Տաթևում): Մի այլ տեղ, խոսելով Վահանի վանքի մասին, պատմիչը հիշատակում է. «Բայց յետոյ միւս Վահան... շինէ զմեծ աղօթարան ի դրան եկեղեցւոյն վիմարդեան մահարձանօք, յորում հանգուցեալ կան ի շիրմի բազում քաղաւորք և թագուհիք Աղանից և Բաղաց և բազում իշխանք փառաւորք Սիւսական աշխարհիս» (էջ 240):

Այսպիսով, պարզ է, որ գալիթ կամ սրահը շպետը է շիրմի ժամատան հետ, որովհետև այդ բառերն իրարից տարբեր նշանակություն, իսկ շինվածքներն այլ նպատակներ ունենին:

կողմից կախված են օդում: Այդ արված է դիտավորյալ, տաճարի արտաքին երեսպատքերը չավելելու նպատակով, հավանաբար սրահների առաջին ձևափոխման ժամանակ: Հետագայում, փակված սրահների լուսավորությունն ավելացնելու նպատակով, դեպի գալիթի թևերը տանող անցքերի վերևից, պատի մեջ բացել են մեկական կլոր անցք: Այդ լուսանցքները գալիթի կողմից զարդարված են, հյուսիսայինը պսակով, իսկ հարավայինը՝ միսիատյուր զույգ կիսապուճերով և պսակաձև կամարով:

ԽՈՐԱՆՆԵՐ.— Իսկական խորանների գոյությունը հաստատվեց, ինչպես վերը հիշեցինք, 1950 թվականի մաքրման աշխատանքների ժամանակ: Մինչև այդ, հուշարձանի այդ մասերը ծածկված էին փլվածքի տակ և դրանց գոյությունը կարելի էր միայն ենթադրել սրահներից՝ հյուսիսայինի արևելյան կողմում նկատվող նեղ ու ցածրիկ դռնից: Այդ խորանը մոտավոր չափով 1×2 մ. ծավալ ունի: Արևելյան պատն արսիդաձև է՝ ներսից հյուսիսային պատի շարվածքը կատարված է անմշակ քարերով, թույլ կրաշաղխով: Բոլոր նշաններից երևում է, որ հյուսիսային խորանը ներսից, ինչպես և այդ կողմի սրահը, ավելի ուշ ժամանակում է վերանորոգված: Այդտեղ ուշագրավ որևէ բան չկա: Հարավային պատի մեջ մի փոքր, քառակուսի ձևի խորշ կա միայն: Խորանի առաստաղը և արևելյան ու հյուսիսային պատերի մեծ մասը փլված է:

ՏԱՆԻՔԸ երկթեք է: Արտաքին ծածկի որևէ մասն իր տեղում չի մնացել. սակայն գտնված կղմինդրի և դրանց կարածածկերի բեկորները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ տանիքը ծածկված է եղել կղմինդրով: Կրդմինդրները և դրանց կարածածկերը մաքուր կավից են պատրաստված, գույնը բացկարմրագույն: Թրծվածքն ամուր: Կարածածկերը կիսաշրջանաձև չեն, այլ հարցական նշանի նմանություն մեծ է:

5. Առհասարակ մենք խուսափում ենք հարավային սրահի և խորանի մասին որևէ բան ասելուց, որովհետև հուշարձանի այդ մասերը դեռևս ծածկված են մնում փլվածքով: 1950 թվ. այդ մասերը դիտմամբ ըմբռնվեցին, որովհետև փլվածքները որոշ չափով իբրև հենարան պահպանում էին հուշարձանի այդ կողմի պատը փելուց:

6. Հատակաքվի մեջ խորաններից ցույց են տրված բառանկյունաձև պատճառն այն է, որ հատակաքվից կաղմնելիս (1246 թ.) խորանների գոյությունը միայն ենթադրվում էր, ուստի և գծագրված է պայմանական ձևով:

գծի վրա, ունեն մոտ 6 սմ. երկարությամբ ցցվածք, նեղ ծայրերի մոտ: Դժբախտաբար որևէ ամբողջական կղմինդը չի գտնվել: Գտնված բեկորներից կարելի է հզրակացնել, որ դրանց երկարությունը 30—35 սմ. չափի է եղել, կողերն ուղիղ անկյան տակ բարձրացրած: Կղմինդների հաստությունը 1,8—2 սմ. է, իսկ կարածածկերինը՝ 2—2,5 սմ.: Կարածածկերից մեկի վրա մնացած ամուր կրաշաղախը ցույց է տալիս, որ կղմինդի կարեւրը և կարածածկերը մածուցվել են կրաշաղախով:

ՊԱՏԿԵՐԱՔԱՆԴԱԿՆԵՐ.— Տաճարի նկարագրությունը վերջացնելու համար մնում է հիշել պատկերաքանդակների մասին, որոնցից շուրջ մոտ 0,40×0,80 մ. մեծությամբ կաթնագույն քարե տախտակներ են, վրան կրոնական բնույթի քանդակներ, միջին որակի կատարմամբ: Այդ նկարաքանդակներից երկուսի վերևում և կողերին կան բացատրական մակագրություններ: Այս նկարազարդ քարե տախտակները դրված են կամ հագցված պատերին, ըստ երևույթին, ավելի ուշ ժամանակում և աչքի են ընկնում կապտավուն բազալտի ֆոնի վրա: Դրանցից մեկը տաճարի ներսումն է, մեկական՝ սրահների և մեկն էլ գավթի մեջ:

Գավթի կամարի տակ և մուտքից մի քանի բալլ դեպի դուրս ընկած էին երկու խոշոր շափերի բարձրաքանդակ պատկերներով սալեր: Դրանցից առաջինը կիսից կտրված, դեղնագույն քարից է: Այդ պատկերաքանդակի վերին մասն է մնացել, որը ներկայացնում է մի ալեհեր, լուսապսակով սուրբ, աջ ձեռքին բռնած մի կլոր և տափակ առարկա, նման գլուղական բռնոն հացի, իսկ ձախ ձեռքին՝ մի գիրք: Դեմքը եղծված է (նկ. 5): Երկրորդ պատկերաքանդակը լրիվ է, բայց քարի միջից՝ լայնությամբ՝ շեղ կտրված. ներկայացնում է լուսապսակով մի սուրբ, կարճ, կլոր մորուքով, աջ ձեռքը բարձր բռնած, ձախը կրծքին, թևի տակ ձգած վերնազգեստի ծայրը: Վերնազգեստի մյուս ծայրը աջ թևի տակով անցնում է կրծքին դրված ձախ ձեռքի տակ: Վերնազգեստի ծայրերը կոր գծերով շեղ իջնում են ձախ թևի տակից ցած: Վերնազգեստի տակից երևում է պարեգոտը, ուղղահայաց, իրար զուգահեռ ծալքերով, իսկ մարմնի վրա, կրծքին և պարեգոտի տակից երևում են շապկի կտրվածքը և փեշերը, ոտների մերկ թաթերի վրա իջած (նկ. 5): Երկու արքերի պարեգոտների կտրվածքը և թևերի բերաններն ունեն լայն շերտով, սիգազ, ծաղկակար զարդա-

քանդակներ: Երկու դիմանկարներն էլ բնականի ^{3/4}-ի մեծությամբ՝ հավանաբար ազգային արքերի պատկերներ են:

1950 թվի մաքրման աշխատանքների ժամանակ գավթում շինաղբի և հողի տակից հայտաբերվեցին նաև երկու ուրիշ նկարաքանդակ սալեր: Դրանցից մեկի վրա քանդակված են երկու յուզաբեր կանանց սրբապատկերներ, իրար կողքի կանգնած, ձեռները գոտկատեղում իրար միացրած, մեկի ձեռքերի մեջ բուրվառ, իսկ մյուսինին՝ խնկաման: Մյուս, մեջտեղից շեղակի կտրված, սալի վրա քանդակված է թաղապատ տանիքի տակ (Հիսուսի գերեզմանի վրա) նստած մի հրեշտակի նկար (նկ. 5): Այս նկարաքանդակի մասերը գավթի տարբեր տեղերից են հայտաբերված:

Վերջին շուրս նկարաքանդակներն իրենց արվեստով ավելի բարձր են նախորդ շորսից, թե՛ մարմնի համաչափությամբ և թե՛ կատարողական արվեստով:

Առհասարակ դժվար է ենթադրել, թե վերջին խմբի նկարաքանդակները, որոնք իրենց չափերով ավելի մեծ են, ո՞րտեղ և ի՞նչ ձևով են տեղավորված եղել հուշարձանի մեջ:

Ներկայումս դրանք տեղավորված են տաճարի մեջ:

ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏԸ.— Հուշարձանը շինված է կապտավուն, տեղ-տեղ ավելի մուգ երանգի բազալտից, բացառությամբ գավթի մուտքի երկու կողմերի սյուների, որոնք դեղնագույն ավազաքարից լինելով, սաստիկ հողմահարված են, մասնավանդ մուտքի հյուսիսային կողմինը: Քարերի չափը միջակ և խոշոր է: Մասնավորապես մեծ չափեր ունեն գավթի թևերը տանող անցքերի վրայի, քառակուսի կտրվածք ունեցող, քարե հեծանները (մոտ 3 մետր) և տաճարի դռան շրջանակի ու սրահների երկու ծայրի անցքերի վերնասյամի քարերը: Մոտ մի մետրաչափ բազալտից են նաև տաճարի պայտաձև թաղի երեսպատ քարերը: Այդ թաղը միայն վեց շարք քարից է, երեքական շարք յուրաքանչյուր կողմից, մեջտեղում նեղ սեպ (замок): Տաշվածքը մաքուր է: Քանդակազարդերը կատարված են բարձր ճաշակով և հմտությամբ: Մեծ վարպետություն են ցուցաբերում և իրենց գծերի մաքրությամբ և կազմվածքի համաչափությամբ աչքի են ընկնում կամարները, որմնասյուները, կիսասյուները և անկյունավոր կողերը: Ընդհանրապես պահված է երեսպատ քարերի քառակուսի ձևը և շարված-

Նկ. 4.— Բղենո նորավանքի հունարեն տառեր կրող արձանագրությունը

քի հորիզոնական գիծը: Տեղ-տեղ, երբեմն, նկատվում են այդ ընդհանուր կանոնից շեղումներ, հատկապես կամարների վերևում և դրանց միացման տեղերում: Կարերը մաքուր են, կրաշաղախն ամուր:

ԲՆԱԿՆԼԻ ՇՆՆՔՆՐ ԵՎ ՊԱՐԻՍՊ.— Ինչպես երևում է՝ վանքը շրջապատված է եղել պարսպով, որից մնացել է հյուսիս-արևմտյան կողմում մի կտոր, տաճարից մոտ 25 մետր հեռավորության վրա և այդ կողմից պատի մեջ մի փոքր դուռ, խոշոր քարերի շարվածքով: Հուշարձանին կից, հյուսիսային կողմում մնացել են մի քանի սենյակների պատերը մոտ 1,5 մ. բարձրությամբ անմշակ քարի շարվածքով: Հուշարձանից հարավ և հյուսիս, լեռնաբազկի վրա, նկատ-

վում են անկանոն դասավորությամբ, իրարից անջատ մի քանի շենքերի մնացորդներ, քառակուսի փոսերի ձևով և պատերի հիմնաշարքով: Այդ շենքերը նույնպես շարված են եղել անմշակ քարերից. առհասարակ բոլոր բնակելի շենքերի մնացորդները որևէ գրավիչ ու հետաքրքիր բան չեն ներկայացնում:

ԳՆՐԵՉՄԱՆՈՅ.— Վանքն ունեցել է նաև իր գերեզմանոցը, որը գտնվում է հուշարձանից հարավ, ճանապարհի մյուս կողմը, անտառի մեջ, որտեղ այժմ մնացել են անտաշ քարերով շարված մատուռի ավերակները և երեք հատ տափակ տապանաքար: Հուշարձանի մոտ հայտաբերված է միայն մի կրաքարե տապանաքար, այն էլ ոչ իր տե-

դում, այլ ընկած արևելյան ձորում: Չափերն են $90 \times 48 \times 25$ սմ.: Դրա մի երեսին քանդակված են երեք պարզ խաչեր, ձախ անկյունում փորագրված է երեք տառ՝ Ն Գ, որոնք հավանաբար տարեթիվ են ցույց տալիս (974 թ.):

ԽԱՋԱՐԱՐԻ.— Մաքրման ժամանակ հարավային սրահի պատի տակի փլվածքների միջից հանված են երկու կրաքարի խաչքարեր, միջակ և փոքր չափերի:

Դրանցից առաջինի չափերն են 95×49 սմ.: Խաչի տակին կա 5 կարճ տողերով արձանագրություն, որը քարի խիստ հողմահարված լինելու պատճառով դժվար է վերծանել: Ունի թվագրություն, որը թվում է լինել ՆՂԹ (1050 թ.): Խաչի ստորին մասում, երկու կողմերին, կան արմավենյակներ, իսկ խաչի տակին՝ սեպաձև կոթ:

Փոքր խաչքարի չափերն են 60×35 սմ.: Խաչի ստորին մասում կան պարզ արմավենյակներ: Թվագրություն չունի. վրան կա եղծված արձանագրություն:

Նույն տեղից գտնված է նաև մի մեծ սալ, որի վրա փորագրված են մի մեծ և մի քանի փոքր պարզ խաչեր:

Խաչքարերի թվում պետք է հիշել նաև մի փոքրիկ 35×30 սմ. չափերի խաչ, փորագրված կրաքարի վրա, որի ձախ կողմին (դի-

տողի կողմից) մնացել է 9 շարքից արձանագրության մի մասը, շարունակությունը հավանաբար եղել է կողքի քարի վրա, որը չի գտնված: Արձանագրության պահված մասի յուրաքանչյուր շարքում տեղավորված են 5—6 տառ, որոնց մի մասը եղծված է: Յիշյալ հանգամանքի պատճառով այդ արձանագրությունը որևէ իմաստ չի տալիս, ուստի և այստեղ չի բերվում:

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Դատելով պահված արձանագրություններից և հայտնաբերված բեկորներից, հուշարձանը բավական հարուստ վիմագրություն է ունեցել: Դժբախտաբար, պահված լրիվ արձանագրությունների թիվը շատ քիչ է:

Մենք այստեղ կբերենք միայն այն արձանագրությունները, որոնք ներկա դրությամբ, լրիվ կամ աղճատ, որևէ իմաստ են տալիս: Արձանագրությունները խմբավորում և դասավորում ենք ըստ բովանդակության: Անկյունավոր փակագծերի մեջ դրված են մեր լրացումները, որոնք արվում են խիստ վերապահությամբ. սովորական փակագծերի մեջ առնված են բաց թողնված տառերը և նշանները, իսկ կետերով նշանակվում են պակասող բառերի տեղերը:

Խուսափել ենք մեր կողմից որևէ կետագրություն դնելուց:

Ա. Շինարարական բնույթի արձանագրություններ

ա) Գավթում դռնված մի քաղալտե քարի վրա:

1. Ի ԹՎ, ՀԱ, Ի ՇԺԱ, Ի ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹՅՈՒՆ... ՊՍ]

2. ԱԿԵԱԼ ԱՐՔԱՅԻՆ ԳՐԻԳՈՐՈՒ ԵՒ ՀԱՅՐ[ԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ]

3. ՏՆ ՅՈՎԱՆՆՈՒ ՍԻՆԵԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ Ե

4. ՍՐ ՈՒԽՏԻՍ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ԶՏՆ

5. ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆ ՀԻՄՆԱՐԿԵԱԼ ԵԿԵՂԵ[ՑԻՍ ՅԵՏ]

6. ՓՈԽՄԱՆ ՅԱՇԽԱՐՀԷՍ ԹԵՐԱԿԱՏԱՐ Լ[ԵԱԼ ԵՍ]

7. ՀԱՅՐ ԳԻՈՐԳ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ՔԻ ՊՍԱԿԵԱԼ Թ[ԱԳԱԻՈՐԻ ԿԱՏ]

8. ԱՐԵՑԻ ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՒ ԱԻԶԼՆԵՑԻ ՅԱԻԳՆ[ԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ]

9. ՊՍԱԿԵԱԼ Թ(Ա)ԳԱԻՈՐԻՆ, ԱՐԴ ՈՎ ՍՐ Հ(Ա)Ր[Ք ԵՒ ԵՂ]

10. ԲԱՐՔ ՈՐՔ ԱՂԱԻԹԷՔ ՀԱՆԱՍԻԼ (?)

11. Ի ԱՇԼՆԿԱԼ ՍՐՔՈ ՍԵՂԱՆՈ[ՅՍ]

12. ԿԵԱՆՍ ՅԵՐԿԱՐ ԺԱՄԱՆԱԿ

Ծնթ. 1. Այս կարևոր արձանագրության տողերի վերջավորության քարը չի գտնվել: Արձանագիր քարի աջակողմյան ցածի անկյունը, որը բռնում է 9—12 տողերի վերջավորությունը, կոտրված է:

2. 10-րդ տողում աղալթի բառի առաջին Ա տառը փորագրված է Ս:

3. Նույն տողի վերջին հաճախի բառի միտքն անհասկանալի է. թերևս լինի հաճախիլ = լավիլ կամ հաճախիլ:

բ. Գալթում ընկած բազալտե մի քարի վրա:

1. Ի ՄԻԻՍՈՒՄՆ: ԿԱՏԱՐԵՑԱԻ ՍՐ⁽⁻⁾

2. ԵԿԵՂԵՑԻՍ Ի ՀԱ: ԹՎ: ՇԺԱ: ԱԻՀՐՆ[ԵՑԱԻ]

ՇՆԹ. Այս արձանագրության սկզբի մասը կրող քարը չի գտնված:

գ. Տարբեր տեղերից գտնված մի բազալտե քարի երկու կտորի վրա: Բեկորների միջի մասը աջից (միացման տեղում) և ցածի անկյունը՝ ձախից՝ կոտրված են: Պահպանում են արձանագրության սկզբի և վերջավորության մասերը:

1. [ԱՅ]Լ ԱՂԱԶԵՄ ԶԶԵԶ ՍՐ ԵԻ ԱՅ⁽⁻⁾

2. ԱՀԱՃՈ ԵՂԲԱՐՔ ՈՐՔ ԱՂԱԻԹԷՔ

3. Ի ՍՐ ԵԿԵՂ(ԵՑ)ՈՋԴ ԵԻ ԱՌԱՋԻ ԱՅԸ⁽⁻⁾

4. ՆԿԱԼ ՍՐԲՈՅ ՍԵՂԱՆՈՅԴ ԶԻՍ ԶՏ

5. ԱՌԱՊԵԱԼՍ ԶՀԱՅՐ ԳԻՈՐԳ Զ[Ա]

6. [ՇԽԱՏ]ԱԻՈՐ ԵԻ ԶԿԱՏԱՐ[ՈՂ ՍՐ ԵԿ]

7. ԵՂԵՑՈՅՍ ՅԻՇԵՑ[ԷՔ ԱՌ ՇՆՈՐՀ]

8. ԱՄԱՏՈՅՑ ԱՅ [. ՅԱՂ]

9. [ԱԻԹ]Ս ԶԵՐ ԶԻ ԳՏԻՑ ՈՂ[ՈՐՄՈՒԹՆ Յ]

10. [ԱԻՈՒՐ Ա]ՀԵՂ ԱՏԵՆԻՆ ԱՌԱՋԻ

11. ՄԻ ԵԻ ԱՅ ԶՀ.

12. [ԳԱԼ]ՍՏԵԱՆ ԵԻ . . .

13. ՅՈՒՆ ԱՅ . . .

ՇՆԹ. 1. Փակագծերի մեջ առնված լրացումները կատարվում են խիստ վերապահությամբ. դրանց մեծ մասը կոտրված տեղերին են:

2. 10-րդ տողում առաջի բառի երկրորդ Ա տառը փորագրված է Ս:

3. 5-րդ տողավերջի և 6-ի սկզբում ենթադրաբար գրված աշխատանքային առաջին Ա տառից մնացել են ուղղահայաց գծերը և Տ տառի վերին թևը:

4. Քարը կոտրված է երկրորդ շարքի դժով, որի հետևանքով ԼԵԿԵՑՅՈՅ բառի 2-րդ և 3-րդ վանկերի տառերի վերին մասերը շարված են:

5. 11-րդ տողում մի բառամասից առաջ մնացել են երկու տառերի վերին մասերը. թերևս ու լինի:

դ) Մի կոտրված արձանագիր քարի բեկորի վրա:

1. [ՀՐԱՄԱՆ]

2. ՈՎ ԱՅ⁽⁻⁾ ՊՍԱԿԵԱԼ [ԹԱԳԱԻՈՐԻ]

3. ԶՈՐ ՏՐ ԱՅ⁽⁻⁾ ԱՆՍԱՍ[ԱՆ ՊԱ]

4. ՀԵՍՑԷ ԶԱԹՈՒ [ԹԱԳԱԻՈՐԻ]

5. ԹԵԱՆ ԻԻՐՈ ՄԻՆ[ԶԵԻ Ի ԳԱԼ]

6. ՈՒՍՏՆ ԻԻ[Ր]

ՇՆԹ. Այս բեկորը, քարի տեսակով (բազալտ), փորագրության տեխնիկայով, գրերի ձևով և արձանագրության բովանդակությամբ նման է շինարարական բովանդակություն ունեցող նախորդ երեք արձանագրություններին:

ե. Դրսից՝ գավթի արևմտյան պատի հարավային անկյան որմնակամարի աջ կողմից ցած ընկած վերին քարի վրա:

1. ԶՍԱՐԳԻՍ ԷՐԷՑ
2. ԵՒ ԳՈՂԹՆԱՑԻ
3. ԵՒ ԼԻԱՆՈՍ ՍՎԱՐԵՑԻ
4. ԶՎԵՐԶԻՆ ԱՇԽԱՏ
5. ՈՂՔՍ ՅԻՇԵՑԷՔ
6. ԹՎ ՊԾԶ

Բ. Ո լ լ Ե Ր Ձ

դ. Գավթի կամարակապ մուտքի ճակատին:

1. [3]ՈՅՍ ⁽⁻⁾ԱՇ ԷԱԿԱՆԴ ԼՈՅՍ: ԷԴ ԱՇ ԵՒ ՀՈԳԻԴ ՄԲ ՅԱՅ ՀԱԻՐԷ
ԱՆՍԿԶԲՆԱԲԱՐ ԾԱԳԵԱԼ: ԱՇՊԵՏԱԿԱՆ
2. ՏԵՍԶՈՒԹԲ Ի ԳԵՐԱԿԱԻ ԿԱՄԱՐԱՑԴ ՔԵԻ ՍՐԲԵՑԵԼՈՅ ԱՌ
ՍԿԶԲՆԱԼՈՅՍԴ ԱՇ ՀԱՅՐ ԶՄԱՏԶԵԼՆ ՆԵՐԱԾԵԱԼ ԲԵՐԵՍ
3. ԸՆԴ ՈՐՍ ԱԿՆԱՐԿԵԼ ԱՐԺԱՆԱՅՈ ՔՄ ԱՇ ԵՒ ՏԱՐՈՐԱԿԱՆԱԼՍ
ՅՈՎԱՆՆԷՍ ՈՂՈՐՄՈՒԹԲ ՔՈ:—

Ծնթ. 1. Արձանագրության սկզբի 3 տառի փոխարեն փոխադրված է «պատվի նշան», վերը և տակին մեկական կետ:

2. Արձանագրությունն սկսված է բարձրագիր (ալիֆ) տառերով. այդպիսի փոխադրված են սկզբի 6 տառերը, շահված փակագծերի մեջ առնված վերոհիշյալ 3 տառի նշանը:

է. Գավթից դեպի հարավային բաժանմունքը տանող բացվածքը ծածկող քարե հեծանի ճակատին:

1. ՔՄ ՅՄ ԱՇ ԲԱՆԴ ՔԵԻ ՓՐԿԵՑԵԼՈՅ ՀԱՄԱՅՆՅՆ ՀԱՂ
2. ՈՐԴԻԼ ԱՐԺԱՆԱՅՈ ԶՏԱՐԱՊԱՏԿԻՆԵԱԼՍ ՅՈՎԱՆՆԷՍ

ը. Գավթից դեպի հյուսիսային բաժանմունքը տանող բացվածքը ծածկող քարե հեծանի ճակատին:

1. ՅՄ ՔՄ ԱՇ ԲԱՆԴ ԱՆՍԿԶԲՆԱԿԱՆ ԲՈՂՈՐԻՑ ՍՐԲԵՑԵԼ
2. ՈՅ ԵՒ ՆԵՐՔՈ ՁԵՌԻՆ ՔՈ ՀԵՏԵԻԵԱԼՍ ԱՐԺԱՆԱՅ
3. ՈՅ ԶՍՈՐԱԿԱՅԵԱԼՍ ՅՈՎԱՆՆԷՍ

Գ. Խաչերի և խաչքարերի փորագրման կամ կանգնման մասին հիշատակություններ

թ. Գավթի հարավային (եկեղեցու հյուսիսային) պատին փորված փոքր, պարզ խաչերի մեջ:

1. ԿԱՆԿՑԻ ՄԲ ԽԶՍ Ի ՓՐԿ
ՈՒԹԻ ՀՈԳՈՅ ՍՈՒՔԻԱՍ
ԻՆ ԹՎ: ՊԾԶ
2. ԱՅՍ ՆՇԱՆ ԿԱՆԿՆԼ
Ի ՓՐԿՈՒԹԻ ՀԳՑ ԱԿՈՐԻՆ
3. ԿԱՆԵՑԱԻ ՄԲ ՆՇՆՍ Ի ՓՐԿՈՒ
ԹԻ ՀՈԳՈ ԷԴԻԼԻՆ

ժ. Գավթից դուրս եկած դեղնակարմրագույն 50×50 սմ. մի աղյուսածե ուրծաքարի վրա, ոչ խոր փորագրությամբ: Քարը շարդված է 6 մեծ և փոքր կտորներով:

1. ԶԳՐԻԳՈՐ
2. ԶՈՒ 3ԻՇԵՑԷՔ
3. ՅԱՂԱԻԹՍ ԶԵՐ
4. ԶԿԱՆԳՆՈ[Ղ] ՍՐ ՆՇ⁽⁻⁾
5. ԱՆԻՍ:
6. ՆՈՒԹԵԱՆ ԱՅ

Մեթ. 5-րդ և 6-րդ տողերում կետերով նշանակված տեղերում նշմարվում են գրերի ամբողջ հետքեր:

Դ. Պատկերաբանականների վրայի մակագրություններ

ժա. Հյուսիսային սրահի պատի վրայի պատկերաքանդակի շուրջը:

1. Զախից՝ տառերն իրար տակ — ԵՐԵՆԵՑԱԻ ՆՄԱ
2. Վերը՝ — ԱՄ: Բ, Հ
ՐՇՏԱԿ
3. Աջից՝ իրար տակ — ԱԻՔ ԱՌ ԿԱ Դ . . ԱԻ

ժբ. Հարավային սրահի պատկերաքանդակի շուրջը:

1. Վերից՝ — ՈՒՐԱԽ ԼԵՐ ԲԵՐԿԻՐԵԱԼ ՏՐ ԸՆԴ ԹԵ
2
2. Աջից՝ գրերն իրար տակ — ԱՀԱՅԱԻԱՍԻԿ ԿԱՄ ԱՂԱԽ
ԻՆ ՏՆ

Մեթ. 3-րդ տողի գրերը տեղավորված են 2-րդ տողի սյունակի կողքին՝ ձախից:

Բացի այդ, գտնված են արձանագրությունների բեկորներ, ընդամենը 10 հատ, որոնցից երեքը կրաքարի վրա, իսկ 7-ը՝ բազալտի, որոնցից 3-ը մի արձանագրության մասեր են և իրար միացվում են:

Կա ևս մի արձանագրություն գավթի մուտքի հյուսիսային որմնասյան ձախ կողքի անկյունավոր կտրվածքի ճակատին, որը եղել է 20 շարքից ավելի, յուրաքանչյուր շարքում 3—4 տառ, իսկ վերջին շարքն ավելի երկար է և փորագրված է որմնասյան բաղայի վրա: Տառերի փոսերը ներկված են կարմրադեղուկ: Խիստ հողմահարված լինելու պատճառով այդ արձանագրությունը վերծանել հնարավոր չեղավ:

Վերը բերված 12 արձանագրություններից 8-ը անաղարտ պահվել են իրենց տեղերում. դրանք են — № № 4-թ (3 հատ), ժա. և ժբ., իսկ մնացած 6 հատը թափված են կամ քանդված և քարերը վնասված: Դրանք բոլորն էլ, մյուս վիմագիր բեկորների հետ, տեղավորված են հուշարձանի հյուսիսային սրահում:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ որևէ

նվիրատվական արձանագրություն չի գտնվել:

Ի վերջո, անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ հիշելու մի հետաքրքիր արձանագրության մասին, որը եղել է Ս տառի նմանությունամբ մի մեծ քարի (հավանաբար կրաքարի) վրա: Այդ արձանագրությունը եղել է 10 շարքից: Քարի ձախ և աջ թևերը, ինչպես և միացման տեղի ստորին շարքը հայերեն է, իսկ միացման տեղի վերին երկու շարքում եղել է հունարեն կարճ գրություն: Դատելով գրերի ձևից, դա հուշարձանի հնագույն վիմագիրներից մեկն է. այդ միտքը հաստատում է այն հանգամանքը, որ այդ արձանագրությունը եղել է կրաքարի վրա, որը ներկայումս գոյություն ունեցող հուշարձանում բնավ չի օգտագործված: Դժբախտաբար այդ քարն անհայտացել է, սակայն դրա ոչ այնքան հաջող լուսանկարը պահվում է Ճարտարապետական հնությունների պահպանության կոմիտեի արխիվում:

Կորած վիմագրությունների մասին խոսելիս, անհրաժեշտ ենք համարում հիշել նաև մի շատ կարևոր արձանագրության մասին,

որը 1947 թվին գտել են Հայկական ՍՍՌ-ի երևույթի անդամները: Այդ արձանագրության բովանդակությունը, էքսպեդիցիայի մասնակիցներից մեկի ասելով, եղել է շինարարական բնույթի: Չնայած մեր բուրժուական հիշյալ վիճաբանին, ինչպես և հունարեն գրեր ունեցող արձանագրության բարբրը չհայտնաբերվեցին:

ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Այս հուշարձանի հիմնական առանձնահատկությունը, որով տարբերվում է կրոնական տիպի մյուս շենքերից, նրա կառուցվածքի բնույթն է: Առհասարակ, հայկական եկեղեցիները կառուցված են այնպես, որ ներս մտնող հավատացյալն ըստ հնարավորության կտրվի դրսի աշխարհից, որպեսզի արտաքին աշխարհը նրան այլևս չզբաղեցնի և ուշադրությունը կենտրոնանա միայն կրոնական խոհերի և ծեսերի շուրջ:

Բարձրավանի հուշարձանը բոլորովին այլ մտահղացումով է կառուցված: Այդ փոքրիկ շենքը, որի ներսի լույսագործվող տարածությունը միայն 10 քառ. մետր է, ունի մի պատկառելի մեծություն մոտ քառասունքից, 4 ելք դեպի երկու կողմի սրահները, մի միջին մեծության լուսամուտ արևելքի ճակատին և մի փոքր լուսամուտ գլխավոր մուտքից վերև, որը բացվում է գավթի մեջ: Բացառությամբ վերջինի, մնացած բոլոր անցքերն էլ տաճարի ներսի տարածությունը և նրա մեջ գտնվողներին կապում են արտաքին աշխարհի հետ: Մասնավորապես ուշագրավ է արևելյան լուսամուտի տեղադրությունը, որովհետև թե՛ ծիսակատարող կրոնավորը և թե՛ աղոթող հասարակությունը շարունակ իրենց աչքի առաջ պիտի ունենային դրսի գեղեցիկ բնությունը, շնորհիվ լուսամուտի արտասովոր ցածր դիրքի: Նույն բնությունը պիտի երևար նրանց աչքի և ձախից, բաց սրահների մեջ բացվող երկու զույգ անցքերից և արևմտյան մուտքից, գավթի լայն և բարձր կամարների միջից: Մի խոսքով, դա միատիկ տրամադրություն ստեղծող մի փակ աղոթատուն է, այլ մի բաց, կարծես բնապաշտական տաճար, մի քարաշեն տաղավար: Ենթի տաղավարի բնույթ կրելն ընդգծված է թե՛ գավթի մուտքի և հյուսիսային պատերի, և թե՛ տաճարի ներսի բուսական զարդաքանդակներով, որոնց մասին մանրամասն ասված է հուշարձանի մասերի նկարագրության մեջ:

Նկատի ունենալով տաճարի ներսի սահմանափակ տարածությունը, գալիս ենք այն

եզրակացության, որ այդ շենքը սովորական տիպի եկեղեցի չի եղել մասսայական օգտագործման համար, ոչ էլ մեծ միաբանության համար, այլ կառուցվել է սահմանափակ թվով մարդկանց, ժամանակի հասարակության վերնախավի, իշխանական դասի, կամ թագավորական տան կրոնական պահանջները բավարարելու նպատակով: Ծոխ, գեղեցիկ և հոյակապ, բայց փոքր մի շենք, որի վրա իր ժամանակին մեծ ծախսեր են արել և ճաշակով զարդարել: Այդպիսի շենքը կարող էր լինել միայն «ընտրյալների» համար: Թե իրոք նման նպատակով կրոնական տիպի շենքեր չեն լիարժեք Սյունյաց երկրում, այդ առթիվ մենք ունենք մի շատ արժեքավոր վկայություն Ստեփանոս Օրբելյանի պատմության մեջ: Բերենք այդ հատվածը, Բարձրավանի հուշարձանին ժամանակակից, մի այլ շինության մասին: Պատմիչը նկարագրելով Վահանի վանքի (Բաղք գավառում) շինարարության պատմությունը, խճի վերջում գրում է. — «Բայց յետ բազում ժամանակաց յաւուրս Գրիգորի՝ Թագաւորի Բաղք (խոսքը Գրիգոր առաջինի մասին է) ի Շահանդխտոյ Թագուհւոյն եւ ի Կայտայէ եւ ի Սենեքերիմայ Թագաւորէ բազում եւ գեղեցիկ շինուածովք առաւել գեղեցկացուցին զվանսն Վահանու՝ կանգնեալ կամարս մեծամեծս, եւ ի վերայ՝ եկեղեցիս եւ սրահս բազմասիւնս բարձրաբերձ, հովանի եւ խախաւան ի իշխանացն»:

Հիշյալ վկայությունը թույլ է տալիս մեզ մի այլ ենթադրություն ևս անել Բարձրավանի տաճարի մասին, այսինքն՝ որ դա ամառային օգտագործման նպատակով շինված մի շենք է եղել, որովհետև մի այդպիսի փոքր շենք, որի պատերի մեջ բացված են 5 դուռ և 2 լուսամուտ, չէր կարող լինել այն կլիմայական պայմաններում շինված լինել մարդը տարվա ընթացքում օգտագործելու համար: Եթե նկատի ունենանք Սյունյաց պատմիչի վերոհիշյալ վկայությունը, հուշարձանի առանձնահատուկ կազմվածքը և այն հանգամանքը, որ հուշարձանը կառուցված է Սյունյաց կարճատև թագավորության միջին, ծաղկած շրջանում, հատկապես կլիմայի, որ ժամանակի իշխող վերնախավը կարող էր նման շուրջվություն անել իր ամառանոցային կյանքի հոգևոր պահանջները բավարարելու համար:

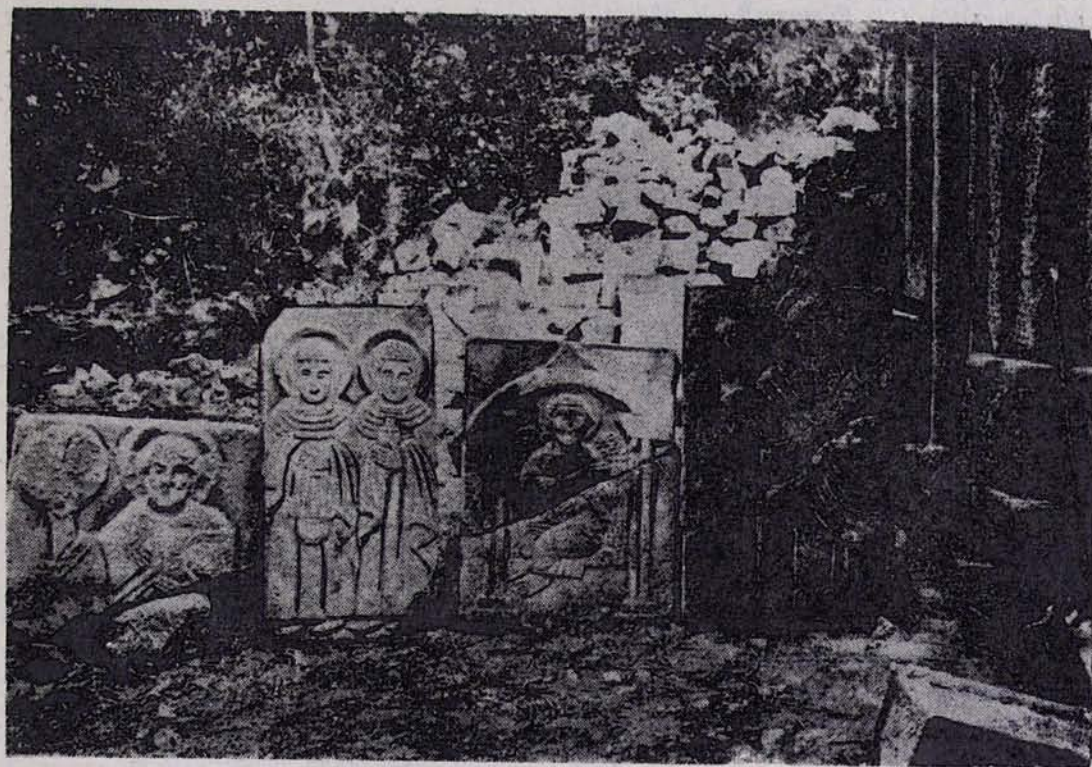
Բարձրավանի հուշարձանի ուշագրավ առանձնահատկությունների շարքում պետք է դասել նաև քարե երեք մետրանոց հեծանների գործածությունը գավթի թևերը տանող անցքերի վրա, մի տեղում, որը կարող էր կամարով ծածկվել: Այս կարգի առանձնա-

հատկությունների շարքում պետք է դնել տաճարի գլխավոր մուտքն իր կազմությամբ, քանդակներով և մուտքի շրջանակի վերևի անկյուններում, քարերի միացման տեղի շեղ կտրվածքը: Այդ առանձնահատկությունները հավանաբար հունական կամ հռոմեական ուճի ազդեցությունն են կրում:

Այդ առանձնահատկություններից պետք է հիշել տաճարի ներսում, գավթում և սրահներում պատերին դրված կամ հագցրված, նաև ընկած դրություններ մնացած պատկերաքանդակները և գավթի մուտքի երկու կողմերում տեղավորված որմնասյուների խոյակները, որոնց նմանը որևէ այլ տեղ չի կրկնվում:

շարձան այդ տիպի ի. այդքան շատ պատկերաքանդակներ չունի:

Ուշագրավ հանգամանք է նաև զարդաքանդակների առկայությունը եկեղեցու ներսում, դրանց թվում, մասնավորապես, նաև ծառերի քանդակները, որոնք իրենց տեղադրությամբ արտասովոր բնույթ ունեն: Հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ հարևան մի քանդակ գտնվում է նույն շափի և ձևի մի քարի վրա, որը հավանաբար հանված է եղել Գրիգոր Մամիկոնյանի պալատից՝ Թալիշում: Այդ քարը ներկայումս դրված է Թալիշի տաճարի հյուսիս-արևելյան կողմում մի գերեզմանի վրա: Երկու տեղում էլ այդ քանդակները անմիջապես գետնից են բարձ-

Նկ. 5.— Բղենո Նորավանքի պատկերաքանդակները

Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում մի երկու խոսք ավելացնել հատկապես պատկերաքանդակների մասին: Հուշարձանն այժմ ունի 8 զանազան շափերի և տարբեր որակի կատարմամբ պատկերաքանդակներ: Այդքան փոքր մի հուշարձանում պատկերաքանդակների այդ առատությունն ինքնին մի բացահայտ երևույթ է: Սովետական Հայաստանի տերիտորիայում գտնվող որևէ մի այլ հու-

րանում, որով տարբերվում են մյուս հուշարձաններում նույն բովանդակություն ունեցող քանդակների տեղադրությունից:

ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԻ ԱՆՈՒՆԸ ԵՎ ՇԻՆՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Բնականաբար, ինքն իրեն, հարց է առաջանում, թե ի՞նչ է եղել այս՝ իր գեղեցկությամբ և առանձնահատկություններով բա-

ցառիկ՝ հուշարձանի անունը և ե՞րբ է դա կառուցված:

Առաջին աղբյուրը, որից այս հարցերի պատասխանը պետք էր ստանալ, դա հուշարձանի արձանագրություններն են:

«Արձանագրություններ» վերնագրի տակ ղետեղված են այն 5 վիմագրությունների վերածանոմները, վերապահությամբ արված մեր լրացումներով, որոնք այս կամ այն չափով շոշափում են հուշարձանի շինության ժամանակը, շինարարներին և ժամանակակից պատմական անձանց: Դրանք № № ա—ե արձանագրություններն են: Դրանցից վերջինը (№ ե) միակ անաղարտ մնացածը, ըստ իր բովանդակության և թվագրության վերաբերում է հուշարձանի վերանորոգությանը, ուստի և առ այժմ այդ մի կողմ թողնելով, տեսնենք թե ի՞նչ են տալիս մյուս չորս արձանագրությունները մեզ հետաքրքրող հարցերի մասին:

1. № ա. մեծ արձանագրության առաջին շարքի սկզբում և № բ-ի երկրորդ շարքի վերջում, մենք գտնում ենք ՇԺԱ թվագիրը, այսինքն 1062 թվականը: Դա հիմնագրության թվական չէ, այլ շինարարության կատարման, ինչպես պարզաբանում է երկրորդ քարի արձանագրությունը— «ի միառումն կատարեցաւ սբ եկեղեցիս ի Հալոց» թվ. ՇԺԱ»:

Անորոշ է մնում «ի միառումն» դարձվածքը, որը հավանաբար շինարարության ժամանակին է վերաբերում և որի բովանդակությունը կալարվի, եթե երբևէ հայտնաբերվի այդ արձանագրության սկզբի մասը:

Այսպեսով երկտող արձանագրության մեջ հասկանալի բովանդակությունը, շարունակում ենք քաղվածքներ բերել միայն մեծ արձանագրության բովանդակությունից:

2. Առաջին շարքի կեսից մինչև 5-րդ շարքի վերջը պարզում է, որ եկեղեցու հիմնարկությունը եղել է Գրիգոր արքայի թագավորության և Սյունյաց եպիսկոպոս Հովհաննես հայրապետության ժամանակ: Այստեղ պակասում է ուխտի առաջնորդի և հիմնադրի անունը, որը հավանաբար եղել է 3-րդ շարքի վերջում:

3. 6-րդ շարքից տեղեկանում ենք, որ այդ անձը, մահանալով, շենքի կառուցումը թեթևակատար է մնացել:

4. 7-րդ և 8-րդ շարքերից տեղեկանում ենք, որ հայր Գրիգոր (երևի ուխտի նոր վա-

նահայրը) թագավորի հրամանով վերջացնում է շինությունը և օծում: Այստեղ պակասում է թագավորի անունը:

5. Մասամբ թերի 9—12-րդ շարքերում հայր Գրիգոր հավանաբար խնդրում է աղոթել թագավորի արևշատության համար, որը և մեզ հետաքրքրող հարցերը լուսաբանելու համար որևէ կարևորություն չունի:

Ամփոփելով արձանագրության տվյալները, ստացվում է հետևյալը.— Եկեղեցու շինարարությունն սկսվել է Գրիգոր արքայի թագավորության և Սյունյաց եպիսկոպոս Հովհաննես հայրապետության օրոք, բայց թերակատար է մնացել, հավանաբար ուխտի առաջնորդի մահվան պատճառով և հետագայում թագավորի հրամանով հայր Գրիգոր (հավանաբար վանահայրը կամ ուխտի նոր առաջնորդը) վերջացրել է շինարարությունը և օծել եկեղեցին 1062 թվին:

№ գ. արձանագրությունը պատկանում է շինությունն ավարտող նույն հայր Գրիգորին, որը խնդրում է աղոթել իր համար:

№ դ. արձանագրությունն ավելի շուտ մի բեկոր է վերոհիշյալ № ա. և գ. արձանագրությունների ոճով, որի մեջ թագավորի մի ինչ որ հրամանով արվածի մասին է, հավանաբար, հիշատակում և բարեմաղթում է, որ նրա աթոռն անսասան մնա:

Անդրադառնալով արձանագրության մեջ հիշվող պատմական անձանց և դրանց համարությունը համեմատելով Սյունյաց աշխարհի պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանի հաղորդած պատմական տվյալների հետ, պետք է հզրակացնել, որ արձանագրության մեջ հիշված Գրիգոր արքան կարող է լինել Սյունյաց չորրորդ թագավոր, Ավագ Աշոտյան ցեղից, Մմբատ թագավորի եղբայր ու հաջորդ, Գրիգոր առաջին թագավորը: Այս առթիվ Ստեփանոս Օրբելյանն իր պատմության ԾԹ գլխում (Ղուկասյան մատենաշարի հրատարակություն, էջ 318) գրում է. «...Բայց Մմբատ առաւել էր քաղցր եւ հեղահամբոյր եւ ահարկու յամենայն շրջակայ ազգսն, որ եւ կալեալ զթագաւորութիւնն ամս ինչ՝ վախճանի... Եւ առնու զթագաւորութիւն նորա եղբայր իւր Գրիգոր, եւ սոքա երկոքեան որդիք մեծին Աշոտոյ, որ Աւագ Աշոտեանք կոչին»:

(Շարունակելի)